

TÓTH ZSOMBOR

Hosszú reformáció Magyarországon és Erdélyben I.: konfesszionalizációk és irodalmi kultúrák a kora újkorban (1500–1800)

(Módszertani megjegyzések egy folyamatban lévő kutatáshoz)

I. Bevezető

A fenti témamegjelöléssel benyújtott Lendület-pályázat öt évre szóló MTA-támogatásban részesült 2018-ban. Így lehetővé vált, hogy egy nemzetközi, történészekből, valamint egyház- és irodalomtörténészekből álló kutatócsoport elkezdje azt a kutatást, amely az ún. *hosszú reformáció* koncepciója köré szerveződik. A három ország kutatóit egyesítő multidiszciplináris kutatócsoportnak az MTA BTK Irodalomtudományi Intézete ad helyet, s a REFORC nemzetközi reformációtörténeti konzorcium is befogadta 2018-cal kezdődően. Ily módon a hosszú reformáció koncepcióját a kelet-európai térségre alkalmazó kutatócsoport eredményei a hazai és a nemzetközi tudományos piacon is elérhetővé válnak. Jelen tanulmány arra vállalkozik, hogy a projekt koncepcióját fontosabb vonatkozásaiban ismertesse, továbbá az első év szakmai tanulságai alapján kijelölje azokat a kutatási perspektívákat és tudományos célokat, amelyek 2023-ig prioritást képeznek a kutatócsoport számára. Fontos tudatosítani, hogy a *hosszú reformáció* kutatása és értelmezése ebben a koncepcionális keretben nem egyháztörténet-írás, és végképp nem kísérlet a magyar reformáció(k) történetének megírására, hanem elsősorban egy multidiszciplináris *kutatási gyakorlat*, amelynek historiográfiai és módszertani fókuszait ez a tanulmány teszi közzé először. Teszi mindezt annak reményében, hogy növeli a reformációkutatást megújító nézetek és értelmezések iránti bizalmat, és az eltérő életkorú kutatógenerációkat a reformációról szóló tudományos dialógus jegyében közelíti egymáshoz. Jelen írás nem szakirodalmi áttekintés vagy összegzés, a magyar reformációtörténeti kutatások szétágazó eredményeit nem kívánja bemutatni, beéri azzal, hogy kijelölje a *hosszú reformáció* kutatásának releváns szakirodalmi és diszciplináris pozícióit. Fontos előrebocsátani, hogy e helyen elsősorban irodalomtörténeti nézetből reflektálok a reformációkutatáshoz kapcsolódó módszertani és historiográfiai kérdésekre, a teljesség mindenféle igénye nélkül, bevallottan elfogultan, saját kutatásaim behatárolt nézőpontjából. A kutatócsoport tagjainak a megértését remélem.

* A szerző a Bölcsészettudományi Kutatóközpont Irodalomtudományi Intézetének tudományos főmunkatársa, illetve a *Lendület Hosszú Reformáció Kelet-Európában (1500–1800) Kutatócsoport* vezetője. A tanulmány e projekt részeként készült.

II. A hosszú reformáció *historiográfiai kontextusai*

A projekt legfontosabb újítása a többirányú/többidejű reformációk (*multiple Reformations*) koncepciójának alkalmazása és történeti szempontú elbeszélése egy, a hagyományos megközelítésekhez képest eltérő időkeretben, hozzávetőlegesen 1520–1791 között. A reformációnak ezzel a 270–300 évet¹ lefedő periódussal való megfeleltetése szintén újítás, amely a magyar kutatásban nem használt fogalom, a *hosszú reformáció* (*Long Reformation*) alkalmazását jelenti. A nemzetközi kutatásban a kései 1990-es évektől bejáratott fogalom ez, amelyet előbb az angol,² később pedig az egész európai reformáció értékelésére is használtak,³ illetve a posztreformáció (*Post-Reformation*) megfelelőjeként hozott jelentős eredményeket a kutatásban;⁴ 2016-ban két új monográfia és egy újra kiadott, Lutherhez kapcsolódó kiadvány fémjelzi e koncepció töretlen népszerűségét a reformáció historiográfiájában.⁵ Noha a magyar kutatásban nincs publikált adat ennek számottevő alkalmazásáról, a *hosszú reformáció* az angol historiográfiában már egyfajta kritikai megújhódáson is átment, hiszen napjainkban már a *nagyon hosszú reformáció* (*very long Reformation*)⁶ fogalmi használatára is akad példa. Az észak-európai vagy skandináviai reformáció historiográfiáját is termékenyen meghatározta e fogalom használata.⁷ A több állam és etnikum közös reformációjának ily módon értelmezett és megírt története, bármennyire is kézenfekvő komparatív minta lehetett volna a kora

- 1 Az 1500–1800 közé kiterjesztett korszakhatárral azt a sajátos *pluralizmust* szándékozunk jelölni, amely a reformációk régióként eltérő elbeszélését jellemzi. Az általunk javasolt reformáció-felfogás egy olyan hosszú folyamatot jelenít meg, amelynek határai az 1500 és 1800 közötti periódusban lokalizálható.
- 2 *England's Long Reformation 1500–1800*, ed. Nicholas TYACKE (London: UCL Press, 1998).
- 3 Peter G. WALLACE, *The Long European Reformation: Religion, Political Conflict, and the Search for Conformity, 1350–1750* (New York: Palgrave Macmillan, 2004). 2012-ben második kiadást is megért ez a monográfia.
- 4 Gary S. De Krey a 17. századi angliai restauráció korszakában is a posztreformáció hatását véli felfedezni, így messze kitolja magának a reformációnak a határát a 17. század utolsó harmadára. (Gary S. DE KREY, „Reformation in the Restoration Crisis, 1679–1682”, in *Religion, Literature, and Politics in Post-Reformation England (1540–1688)*, ed. Donna B. HAMILTON, Richard STRIER (Cambridge: Cambridge University Press, 1996), 231–252. További irodalomtörténeti alkalmazásokhoz lásd még: Michael MARTIN, *Literature and the Encounter with God in Post-Reformation England* (Farnham and Burlington: Ashgate, 2014).
- 5 *Scotland's Long Reformation: New Perspectives on Scottish Religion, c. 1500–c. 1660*, ed. John McCALLUM, (Leiden: Brill, 2016); *Lived Religion and the Long Reformation in Northern Europe c. 1300–1700*, ed. Sari KATAJALA-PELTOMAA (Leiden: Brill, 2016); illetve James G. KIECKER, *Martin Luther and the Long Reformation* (Milwaukee: Northwestern Publishing House, 2016).
- 6 Alec Ryrie, a Durham University professzora a Reformáció napján 2016-ban St. Andrewsben, az Institute for Reformation Studiesban tartott nyilvános előadást (*Lovers and Brawlers: Protestants and their Bibles In the [Very] Long Reformation*), amelynek centrális eleme a *nagyon hosszú reformáció* volt. Az előadás meghallgatható itt: <https://soundcloud.com/university-of-st-andrews/reformation-studies-institute-reformation-day-lecture-2016>.
- 7 A Per Ingeman (Aarhus University) egyháztörténeti professzor vezette *Nordic Reformation History Working Group* a *hosszú reformáció* fogalmát a skandináviai és észak-európai reformáció leírására alkalmazza. A 2014-es tanácskozás anyaga és a projekt leírása itt elérhető: http://reformatoriskteologi.au.dk/fileadmin/Reformatorisk_Teologi/Joensuu_report_vs1.pdf.

újkori három részre szakadt magyar állam reformációjának kutatásához, elmaradt. Maradt viszont a hagyományos német orientáció, ám a Wolfgang Reinhardt és Heinz Schilling által javasolt konfesszionizáció (*Konfessionalisierung*) modelljei,⁸ amelyeket Ernst Walter Zeeden felekezetépítés (*Konfessionsbildung*) fogalmából⁹ alkottak meg, nem bizonyultak termékeny applikációknak a kora újkori magyar viszonyokra.¹⁰ Ennek ellenére a magyar reformációkutatás továbbra is a német szakirodalom nyomvonalát követte, folyton ehhez pozicionálta eredményeit.¹¹ Már ezen a ponton megállapítható, hogy a konfesszionizáció és ennek a modernizációhoz, szekularizációhoz és politikához kötődő problémás aspektusai a hosszú reformáció időkeretében és módszertani kontextusában némiképp átértékelődnek, s bizonyos mértékben értelmezhetővé is válnak.¹² Meggyőző példája ennek az ún. kései konfesszionizáció (*Spätkonfessionalisierung*) elmélete, illetve jól alkalmazható kora újkori magyar példái is.¹³

Jelen projekt így számottevő érdembeli magyar kutatási és historiográfiai előzmények nélkül, csupán a nemzetközi kutatás eredményeiből kiindulva javasol egy lehetséges megközelítésmódot a magyarországi és erdélyi *hosszú reformáció* értelmezésére, történeti szempontú modellezésére. Következésképp ez a vállalkozás elsősorban egy

8 A konfesszionizáció 4 évtizede dominálja reformációkutatás elsősorban német és vonatkozó területeit: Wolfgang REINHARDT, „Gegenreformation als Modernisierung? Prolegomena zu einer Theorie des konfessionellen Zeitalters”, *Archiv für Reformationsgeschichte* 68 (1977): 226–252; Heinz SCHILLING, *Konfessionalisierung und Staatsinteressen: Internationale Beziehungen 1559–1660*, in *Handbuch der Geschichte der internationalen Beziehungen*, vol. 2., ed. Heinz DUCHHARDT, Franz KNIPPING, (Paderborn: Ferdinand Schöningh, 2007). Legutóbb magyarul: Wolfgang, REINHARDT, *Felekezet és felekezetszerveződés Európában: A tudományos diskurzus fejleményei*, ford. FORGÓ András, *Collectanea Studiorum et Textuum*, Classis III, fasc. 1 (Budapest: Gondolat, 2017), 5–31.

9 Ernst Walter ZEEDEEN, *Konfessionsbildung. Studien zur Reformation, Gegenreformation und katholischen Reform*, (Stuttgart: Klett-Cotta, 1985).

10 BALÁZS Mihály, „Az alkalmazás dilemmái: A német konfesszionizációs modell és az erdélyi reformáció”, *Korall* 57 (2014): 5–26; KÁRMÁN Gábor, „A konfesszionizáció hasznáról és káráról: Egy paradigma margójára”, in *Felekezeti társadalom – felekezeti műveltség: A Hajnal István Kör 2011. évi győri konferenciájának kötete*, szerk. LUKÁCS Anikó, 27–40 (Budapest: Hajnal István Kör, 2013). A nemzetközi recepcióban is megtalálhatóak a konfesszionizációs elméletre vonatkozó kritikák: Thomas BRADY, „We have lost the Reformation»: Heinz Schilling and the rise of the confessionalization thesis” in *Wege der Neuzeit: Festschrift für Heinz Schilling zum 65. Geburtstag*, ed. Stefan EHRENPREIS, 33–56 (Berlin: Duncker & Humblot, 2007); Ute LOTZ-HEUMANN, „Confessionalization” in *Reformation and Early Modern Europe: A Guide to Research*, ed. David M. WHITFORD, 136–157 (Missouri: Truman State University Press, 2008).

11 Lásd Csepregi Zoltán kutatástörténeti áttekintéseit magyarul és angolul: CSEPREGI Zoltán, „A hőskul-tusztól a vezetéselméletig: A reformációkutatás állása, irányzatai és eredményei az 500. évforduló elő-estéjén”, *Credo* 17, 1. sz. (2011): 5–13; CSEPREGI Zoltán, *A reformáció nyelve: Tanulmányok a magyarországi reformáció első negyedszázadának vizsgálata alapján*, Humanizmus és reformáció 34 (Budapest: Balassi Kiadó, 2013), 9–20; Zoltán CSEPREGI, „Reformation in Hungary, Historiography, Research Problems, Methodology”, *Temp Tidsskrift for Historie*, 15 (2017): 135–158.

12 Ezt a német kutatás a Schilling és Reinhardt-iskolától eltérő képviselői hirdetik, akik a *hosszú reformációt* idéző időkerettel operálnak: lásd Andreas HOLZEM, *Christentum in Deutschland 1550–1850: Konfessionalisierung – Aufklärung – Pluralisierung I–II*. (Paderborn: Verlag Ferdinand Schöningh GmbH, 2015).

13 FORGÓ András, „A kései konfesszionizáció magyarországi jellegzetességeiről”, *Korall* 57 (2014): 92–109.

koncepcionális-történelmi keret, amelynek célja egy olyan nagyelbeszélés kialakítása, amely lehetővé teszi a különféle régiók, felekezetek, sőt az elmúlt 500 év alatt kialakult nemzeti historiográfiák mikro- és makroszintű eredményeinek termékeny betagozását egy kora újkori térbe és meghatározott időintervallumba. Hiszen akár egyetlen régióra fókuszálva is, mint például az Erdélyi Fejedelemség, hamar világossá válik, hogy a szászok, a székelyek, a magyarok, sőt a románok reformációja egyáltalán nem esik egybe, s végképp nem azonos konfesszionalizációs folyamatok következtében vagy hatására ment végbe, ráadásul jelentősen eltérő időzítéssel. Ennek ellenére ezek egybefüggése vitathatatlan, a négy bevett religió sajátos történeti és társadalmi helyzete és az Unitus Egyház megjelenése ugyanannak a hosszú reformációnak a folyamata, amelyet a hagyományos egyház- és történetírás többnyire ignorált a magyar kutatásban.¹⁴ A magyar reformáció történeti szempontú, alapvetően a közép- és délkelet-európai térséget nagy mértékben lefedő elbeszéléséhez a *hosszú reformáció* bizonyulhat a legalkalmasabb narrációs modellnek. Következésképp a projekt által lehetővé tett értelmezések fő célja a szimultán érvényesülő, akár egymás ellenében leírható regionális mikrotörténetek egyetlen átfogó történeti keretbe szervezése és megjelenítése.

II. 1. Korszakalakzat, vallásos perzekúció és nagyelbeszélési modell

A *hosszú reformáció* fogalmával elsősorban az átalakuló államformák és egyházak teológiai és politikai konfliktusainak és kompromisszumainak a folyamataira, illetve a vallásos perzekúció történeti reprezentációira világítunk rá. Ennek az értelmezésére javasolunk egy diakrón elbeszélési modellt, amely az 1520-as évektől 1791-ig, sőt 1800-ig megy el. Az 1520-as évekre tettük a kezdést, hiszen ez a periódus a késő középkori Magyar Királyság területén megjelenő, történeti forrásokban is jelzett reformáció vagy erre utaló jelenségek első szakasza. Az általunk vizionált reformáció(k) folyamatát az állam és egyház(ak) viszonyának perspektívájából a türelmi rendelet (1781) illetve ennek országgyűlési megerősítése (1791) zárja le.¹⁵ Ez a kronológiai keret nyilván rugalmasan értendő és kezelendő, hiszen maga a *hosszú reformáció* elméletének egyik

14 Kivételt Nagy Levente kutatásai képeznek. Nemrégiben megvédett akadémiai doktori dolgozatának (*A román reformáció mint magyar–román kulturális és transzfer-jelenség a 16–17. században*) könyvváltozata kétségtelenül hiánypótló lesz.

15 A korszak valláspolitikájának történeti áttekintéshez néhány támpont: Szücs Dezső, *A magyar protestáns egyház küzdelmei III. Károly korában (1711–1740)* (Pápa: Főiskolai Nyomda, 1918); MÁLYUSZ Elemér, *A türelmi rendelet II. József és a magyar protestantizmus* (Budapest: Magyar Protestáns Irodalmi Társaság, 1939); BUCSAY Mihály, „A türelmi rendelet”, *Theológiai Szemle* 23 (1980): 325–330; BUCSAY Mihály, *A protestantizmus története Magyarországon 1521–1945* (Budapest: Gondolat Kiadó, 1985), 143–159; TRÓCSÁNYI Zsolt, *Habsburg-politika és Habsburg-kormányzás Erdélyben 1690–1740* (Budapest: Akadémiai Kiadó, 1988); DIENES Dénes, „Melyeket én az én Uram Jézus Krisztusomtól tanultam...”, *A református kegyesség jellemző vonásai a 18. században Magyarországon* (Sárospatak: Sárospataki Református Teológiai Akadémia, 2002), 46–58; R. J. W. EVANS, *Austria, Hungary and Habsburgs: Central Europe c. 1683–1867* (Oxford: Oxford University Press, 2006), 147–151; BARÁTH Béla Levente, „Az I. Carolina resolútiótól a Türelmi Rendeletig: A királyi Magyarország protestáns egyházi életét meghatározó 18. századi uralkodói rendeletek áttekintése”, *Confessio* 39 (2015): 1–6.

legfontosabb hozzáadéka, hogy folytonos újragondolás tárgyává teszi a reformáció és középkor közti átmenetet, illetve a reformáció és felvilágosodás közötti vitatható idő- és korszakhatárokat. Ennek következtében az ún. proto-reformáció mint késő középkori jelenség, illetve a korai vagy elő-felvilágosodás 18. századi jelentősége is új megvilágításba kerülhet.

A korszakalakzat centrális eleme a *vallásos perzekúció tapasztalata*, amely az egész európai reformáció történetológiai hagyományában meghatározóan jelen van. Meggyőződésünk, hogy a vallásos perzekúció a reformáció korabeli felfogásának és elbeszélésének lényegi összetevője mind a sajátosan egyháztörténeti narrációkban, mind pedig a változatos műfajú és nyelvű irodalmi reprezentációkban. A kora újkori hosszú reformáció létrejöttének és hatásának a *vallásos perzekúció* reprezentációja egyszerre magyarázata és célja mind nyomtatott, mind kéziratos vagy szóbeli médiumokon keresztül. Magyar vonatkozásban a gyászévtizedre (1671–1681) esik a hangsúly, hiszen innen datálható a vallásos perzekúció intenzív tematizálása a magyar és neolatin kora újkori irodalmi kultúrában, összes teológiai és politikai vonzatával együtt.¹⁶

Az ily módon artikulálódó korszakalakzat a *multidenominális*, azaz többfelekezetű társadalom és kultúra¹⁷ alakulástörténetének elnyúló folyamatát képezi le, fókuszában a perzekúció tapasztalatával, vagy az arra vonatkozó (egyház)történeti-mártirológiai hagyomány tudatos használatával. Ennek értelmében a hosszú reformáció korszakfel fogása ily módon jeleníthető meg:

- 16. század: a multidenominális társadalom és kultúra alternatívája, amely az egyházi struktúra és tanítás diverzifikációjához vezet;
- 17. század: a multidenominális társadalom és kultúra kialakulásának hosszú folyamata, amely csupán elmozdulást jelent a középkori állapotoktól, de nem zárul le a századvégén;
- 18. század: a multidenominális társadalom és kultúra kialakulása, melynek egyik végeredménye a katolikus restauráció,¹⁸ így a multidenominális társadalmi berendezkedés protestáns dominanciája átalakul, néhol meg is szűnik.

16 A gyászévtizedet megelőzően, mind Erdélyben, mind Magyarországon elenyésző a mártirológiai irodalomnak tekinthető latin és magyar szövegek korpusza. Beszédesebb tény, hogy az európai mintákat imitáló és azokhoz műfajilag és teológiailag mérhető első magyar nyelvű mártirológiai munka Szönyi Nagy István 1675-ben kiadott alkotása, a *Mártýrok coronája*. A jelenség bővebb tárgyalásához lásd: TÓTH Zsombor, „Kálvinizmus és politikai (ön)reprezentáció a korajútkorban – megjegyzések a magyar patriotizmus eszmetörténetéhez (előtanulmány)”, *Studia Litteraria* 51 (2012): 6–36.

17 A „tartósan intézményesített többfelekezetűség” mint a magyar reformáció meghatározó sajátosságáról Molnár Antal értekezett alapos tanulmányban: MOLNÁR Antal, „Miért világtörténeti kuriózum a magyarországi reformáció?”, in: *Ige-Idők: A reformáció 500 éve*, szerk. KISS Erika, ZÁSKALICZKY Márton és ZÁSKALICZKY Zsuzsanna, 14–25 (Budapest: MNM, 2019).

18 Az ún. *ellenreformáció* terminust próbáltam elkerülni. A nemzetközi diskurzus is egyre ritkábban használja már a „counter Reformation”-fogalmat a katolicizmus jelölésére, sokkal inkább a középkori (medieval) és újkori (early modern Catholicism) megkülönböztetésre hagyatkozik. A kérdésnek a magyar kutatásban történt reflektálásához lásd: TUSOR Péter, „Felekezetszerveződés a kora újkorban”, *Vigilia* 73 (2008): 12–18.

E narrációk konceptuális egybefogására a *hosszú és rövid századok fogalmát*¹⁹ használjuk, abból a megfontolásból, hogy érzékeltessük, miszerint a reformáció alakulását meghatározó transzformációs folyamatok esetenként eltérő egyéni fejlődést jártak be, így értelemszerűen túlmutatnak az uniformizáló és leegyszerűsítő kronológián. A hosszú és rövid évszázad elbeszélői modelljét mindig a konfesszionális és vallásos perzekúció szempontjából releváns, sokrétű társadalmi, kulturális, és politikai folyamatok alakítják. Ennek értelmében Erdély esetében például a négy bevett religiót felváltó új, a 18. század elejére tehető egyházpolitikai helyzet egy korszak lezárulását jelzi, amelyet egy hosszú 17. századnak tekinthetünk. Ehhez képest Magyarország esetében a gyászévtized a perzekúció hosszú 18. századát nyitja meg, amelyet a türelmi rendelet, illetve az 1790/91-es országgyűlés határozatai zárnak le. Bár nyilván vitathatók maradnak ezek a korszak- és századhatárok, funkciójuk elsősorban megmutatni, hogy a reformáció történeti folyamata nem egy progresszív, lineárisan leképezhető egyértelmű folyamat, hanem régióként változó és makro-, illetve mikronézeteiben eltéréseket mutató komplex diszkontinuitások néha egyidejű megnyilvánulása. Ennek a bonyolult összefüggésrendszernek az egyik lehetséges értelmezése a *hosszú, azaz 300 éves reformáció modellje*, amely ennek a komplex diszkontinuitásnak a bonyolult összefüggéseit, három évszázad történetére projektálja és tagozza be.

II. 2. Kiemelt és összegző kutatási perspektívák

A kutatócsoport tagjainak egyéni munkatervei három nagy kutatási perspektívába szerveződnek. A továbbiakban ezeknek a tematikus irányoknak a rövid áttekintésére és módszertani szempontú bemutatására vállalkozom.

II. 2. 1. Historiográfiai és módszertani perspektíva

Helytállóan állapítja meg Csepregi Zoltán, hogy „a hazai reformációtörténet-írás kezdetétől, a 16. századtól fogva egy recepciótörténeti paradigmába illeszkedett”.²⁰ Valóban, a kora újkori források szintjén is gyakran kimutatható, hogy bizonyos teológiai kérdések megválaszolására külföldi auktoritásokat kérnek néha fel, vagy maguk a protestáns lelkipásztorok tesznek hitet amellet, hogy azért a tanításért szenvednek, amelyet a nyugat-európai egyetemeken sajátítottak el és adtak tovább hazájukban.²¹

19 A kora újkor történetírásában mind Franciaország, mind Anglia esetében érvényes modell a hosszú 17. század. A kérdésfelvetésünk szempontjából releváns applikációt, a puritanizmus-kutatás szolgáltatja. A kálvinista kegyességet, amit „experimental Calvinism”-nak tekintenek, olyan kegyességi/vallásgyakorlási kultúrának (*religious culture*) határoznak meg, amelynek befolyásos jelenléte a hosszú 17. század során, kb. 1580 és 1720 között nyilvánult meg. Lásd Andrew CAMBERS, „Reading, the Godly, and Self-Writing in England, circa 1580–1720”, *Journal of British Studies* 46 (2007): 796–825, 801; illetve Andrew CAMBERS, *Godly reading: print, manuscript and Puritanism in England, 1580-1720* (Cambridge: Cambridge University Press, 2011).

20 CSEPREGI, „A hőskultuszról a vezetélméletig...”, 6.

21 „...nos ob illum fidem patī, quam in vestris Academicis didicimus et in patriam nostram reportavimus.” Ez a méltán elhíresült szöveghely a gályarab prédikátorok apológiájából való. Az *Apologia* szövegét Hornius egyháztörténeti munkája (*Historia Ecclesiastica*, 1704) is megőrizte, 19. századi kiadása is

Fontos azonban felismernünk, hogy ennek a recepciótörténetnek a narratív modellje és módszertana, továbbá kutatási gyakorlata, ha csak az irodalomtörténetre korlátozzuk is a figyelmünket, nem csekély inkonzisztenciát mutat.

Kissé sarkítva a dolgot megállapítható, hogy az elsősorban a peregrináció intézményére felépített recepciótörténeti folyamatok alapján vizionált reformáció történet a magyar gyakorlatban egy többé-kevésbé mechanikusan működő és veszélyesen magától értetődő *átvétel/transzfer sémára* redukálódott, amelynek fő szereplői *mindig teológusok vagy teológusjelöltek*, akik visszatértük után is az egyház kötelékében maradnak.²² Továbbá a recepció hermeneutikai sajátosságai (hiszen az eszmék átvételének mégiscsak egy *megértési aktus* az alapja, akár hangzó, akár írott vagy nyomtatott médium közvetítésével) kevés figyelmet kaptak a szakirodalomban, maradt az uniformizáló deskriptív séma, melynek értelmében, bárki, aki – főként a 16. század folyamán – bármilyen motivációtól vezérelve eljutott legalább egy német egyetemre, az, mint a recepció-folyamatnak a résztvevője, jó eséllyel történelmi szereplőjévé válhat a magyar reformáció történetnek. A befogadás *individuális mikroszintjén* végbemenő *megértés, értelmezés és alkalmazás* hermeneutikai aktusai, amelyek nyelvi fordítások és kulturális átvitelek révén tették lehetővé a (meg)értés eseményét, kétségtelenül meghatározták a reformáció gyakran polimorf és különféle nyelveken, változatos kulturális kontextusokban exponált tanításának reflektált elsajátítását. Arról nem is beszélve, hogy ezek a befogadók eltérő kulturális és nyelvi háttérrel, más-más motivációktól vezetve, eltérő hermeneutikai értelemben vett előítéletekkel és változatos előzetes tudással bírtak. Hasonlóképpen fehér folt az is, hogy ezek a peregrinusok *értelmező közösségekként* működtek-e, továbbá a reformáció eszméinek az asszimilálását vagy ezen eszmék kritikai reflektálását (ha volt ilyen) befolyásolták-e ebbéli minőségükben. Milyen lehetett az, amikor valamit nem értettek, vagy félreértettek? A kétely és a kritikai attitűd milyen mértékben befolyásolta ezt az asszimilációt? E kérdések fényében, úgy vélem, hogy lényegesen bonyolultabb folyamatról van szó, mint amit a hagyományos álláspont látat, miszerint a peregrinusok egyszerűen „hazahozták”, sőt reduplikálták a reformáció eszméit és figuráit. Így aztán az ily módon elképzelt magyar reformáció történetben nem meglepő azt látni, hogy „magyar Lutherék” szorgoskodnak annak a tanításnak a terjesztésében, amelyet ők „hoztak haza külföldről.”

Hasonlóképpen problémásnak bizonyul a recepció révén hazahozott „új” vagy „asszimilált” tudás és a helyi, lokális tudás, tehát a *meglévő hagyomány*nak a viszonya és viszonyítása az *asszimilált hagyomány*hoz. Hogyan befolyásolták a helyi viszonyok

elkészült, hivatkozásomhoz ez utóbbit használtam: SZILÁGYI István, „A nápolyi gályákra ítélt magyar protestáns papok Apológiája”, *Sárospataki Füzetek* 5 (1861), 749.

22 Távol áll tőlem a gondolat, hogy a peregrináció történet eredményeit kétségbe vonjam, a felvállalt sarkítás egy további reflexiókat megengedő módszertani pozíció megmutatása érdekében történik csupán. Az általam is értékelt peregrináció sajátos irodalmi terméséről lásd: MÓRÉ Tünde, „Változatok a dicséretre: Szikszai Fabricius Demeter és Szikszai Fabricius Balázs Wittenbergben”, in *A reformáció és a katolikus megújulás latin nyelvű irodalma*, szerk. BÉKÉS Enikő, KASZA Péter, KISS Farkas Gábor, LÁZÁR István és MOLNÁR Dávid, *Convivia Neolatina Hungarica* 3, 110–118 (Budapest: MTA Bölcsészettudományi Kutatóközpont Irodalomtudományi Intézet, 2019).

nemcsak az applikálandó tudást és magát az applikációt, hanem azokat az előzetes választásokat, amelyek meghatározták az elsajátítandó újdonságot? A meglévő hagyomány milyen szerepet játszott az asszimilált hagyomány megválasztásában és transzferében? Van-e kontinuitás a meglévő hagyomány és az asszimilált hagyomány között? A recepciótörténeti séma tehát olyan történeti antropológiai reflektálatlanságot mutat, amely elhomályosítja azt a kardinális kérdést, hogy a reformáció mennyiben radikális szakítás a késő középkorral, és mennyiben újraértelmezése, netán folytatása bizonyos késő középkori tradícióknak.

Ezen dilemmák és kérdések megválaszolásához nagy segítséget jelenthet a komparatív történetírás módszertani újdonságainak alkalmazása, amelyet sajnos a magyar irodalomtörténet-írás nem sietett elsajátítani. Pedig a komplex történeti komparáció választékos módszertanai révén a fordítás és a kulturális átvitelek aktuális trendjei jóval szofisztikáltabb történeti értelmezését adják a recepció alapú reformációtörténetnek mint a peregrinációs mobilitás alapján elképzelt, hagyományosan adatoló, naiv eszmetörténeti rekonstrukció. Az összehasonlító történettudomány módszertani innovációi, az *histoire croisée/entangled history*²³ vagy a *transnational history*,²⁴ különösen ennek sajátosan a reformációra alkalmazott változata, a *transregional Reformation*²⁵ által javasolt módszerek nem kerültek be a hazai reformáció-kutatás vérkeringésébe. Pedig hát az eszmék és szövegek átvételének és átvitelének bonyolultabb, főként 17. századi eseteinél, termékenyen alkalmazhatók. Érdekesen jeleníti meg a puritanizmus recepciótörténetét Kézdivásárhelyi Matkó István példája, aki domidoctusként fordított angol nyelvű szövegeket. A puritánus John Downname-nak *A Guide to Godlynesse* (1628) című műve alapján készült magyar fordítását Ioan Zoba románra is lefordította, amely cirill betűs kiadványként napvilágot is látott. Ez a példa sokszoros nyelvi és mediális átvitel/átvétel révén valóban transzregionális nézetét adja egy recepció-folyamatnak, a peregrináció eszmetörténeti funkciójú alkalmazása nélkül is, miközben új és használható tudást ad hozzá a magyar kálvinista reformáció vagy magyar puritanizmus történetéhez.²⁶ A horizontálisan, mondjuk Kolozsvár–Wittenberg útvonalra kimere-

23 *De la comparaison à l'histoire croisée*, eds. Michael WERNER és Bénédicte ZIMMERMANN (Paris: Seuil 2004); Michael WERNER és Bénédicte ZIMMERMANN, „Beyond Comparison, Histoire Croisée and the Challenge of Reflexivity”, *History and Theory* 45 (2006): 30–50.

24 A valóban könyvtárnyi irodalomból izelítő gyanánt: *Comparative and Transnational History: Central European Approaches and New Perspectives*, eds. Heinz-Gerhard HAUPT és Jürgen KOCKA (New York–Oxford: Berghahn Books, 2009) 1–30; illetve újabban: Violet SOEN, Bram DE RIDDER, Alexander SOETAERT, Werner THOMAS, Johan VERBERCKMOES és Sophie VERREYKEN, „How to do Transregional History: A Concept, Method and Tool for Early Modern Border Research”, *Journal of Early Modern History* 21 (2017): 343–364.

25 A transregionális reformációtörténeti kutatások legutóbbi eredménye: *Transregional Reformations: Crossing Borders in Early Modern Europe*, eds. Violet SOEN, Alexander SOETAERT, Johan VERBERCKMOES és Wim FRANCOIS (Göttingen: Vandenhoeck und Ruprecht, 2019).

26 Az esetről bővebben: Zsombor TÓTH, „»What do you Read my Lord? Words, Words, Words...«: A Case Study on Translations and Cultural Transfers in Early Modern Eastern Europe” in *Transregional Reformations: Crossing Borders in Early Modern Europe*, eds. Violet SOEN, Alexander SOETAERT, Johan VERBERCKMOES és Wim FRANCOIS, 187–204 (Göttingen: Vandenhoeck und Ruprecht, 2019).

vített peregrinációtörténeti séma korlátaira hagyatkozó recepciótörténethez képest a kulturális transferek módszertana lényegesen többet tud nyújtani, felnyitja a recepció vertikális mikronézeteit. A peregrinációs mobilitástól függetlenül elvégzett Matkó-féle fordítás, ráadásul egy domidoctus műve, az angol–magyar transfert és kulturális átvételt/átvitelt olyan lokális kulturális kontextusokban transzponálja (Zoba román fordítása), amelyek a makroszintű merev séma horizontja felől nem érzékelhetők. Hasonlóképpen kérdéses mit kezdhetünk olyan bonyolult átvitelekkel és fordításokkal, amelynek során egy szöveget németből fordítottak magyarra, de maga a német szöveg angol eredetire megy vissza. Nézzünk egy újabb példát, ám a következetesség kedvéért vegyük ugyanazt az angol szerzőt, a puritán John Downame-et. Az általa írt *Christian Warfare* című devocionális munka második részét²⁷ az evangélikus Gottfried Heinrich Salmuth (1653–1713) lefordította németre, e német fordításnak pedig 1785-ben kéziratban maradt magyar fordítása is elkészült.²⁸ Az angol szövegeknek német közvetítéssel való megérkezése, majd fordítása magyar nyelvre egyre gyakoribb előfordulású lesz a 18. század folyamán,²⁹ amit nemcsak a német könyvpiac (talán) jobb hozzáférhetősége, hanem a kálvinista puritanizmus és lutheránus pietizmus közti spirituális és főként devocionális átfedések, azaz kulturális átvitelek, tehát transferek is inspirálnak és generálnak. A hosszú reformáció történeti kontextusában és főként időkeretében tehát e transferek-fordítások kéziratok korpuszának szisztematikus feltárása és vizsgálata révén mind a puritanizmus, mind pedig a pietizmus recepciója gazdagodhatna. A fenti példa arra figyelmeztet, hogy a fordítások által implikált transferek rekonstrukciója és rekontextualizációja nemcsak a puritanizmus korszakát hosszabbítaná meg egy 18. századi fejezettel, hanem a hagyományosan elképzelt recepciótörténet horizontális ívét potenciális vertikális dimenziók feltárásával gazdagítaná. Hiszen a hagyományosan elbeszélte magyar puritanizmus-történetben sem a kálvinista román elit, sem a 18. századi, elegyesen puritánus és pietista spiritualitást idéző szövegeknek nem jutott semmilyen releváns szerep.³⁰ Arról nem is beszélve, hogy a reformációtörténet szempontjából jelentős recepciók folyamatokban mennyire csekély szerepet szán a kutatás

27 John DOWNAME, *The second part of The Christian warfare; or the contempt of the world* (London: 1611). Szakirodalmi méltatásához lásd: R. J. PETERSON, *Unity in Diversity: English Puritans and the Puritan Reformation, 1603–1689* (Leiden: Brill 2014), 109–116.

28 A kéziratban maradt fordítást erdélyi kutatásaim során találtam meg, a szöveg fordítója a K. P. monogram mögé rejtőzik. A magyar szöveg teljes címe: *E világról és világi hibáival való elmélkedés [...] Mellyet írt Downame János [...] németre fordított Gottfried Heinrich Salmuth [...] Magyarra fordított K. P.*, 1785.

29 Daniel Polixéna személyéhez kötik azt a fordítást, amely németből készült, de angol az eredetije: *Sherlock Wilhelmusnak Az Angliai Felsőes Király Néhai Udvari Káplányának, és egyszersmind Padi Decanusnak A' Papistaságtól meg oltalmazó ESZKÖZE A' melly elsőben Angliai nyelven irattatván, azután Németre fordittatván, a' Magyar nemzet 's magájéink, és ezel elni kívánok hasznokra Magyarra is fordított egy vallását' s nemzetét szíves indulattal szerető Keresztyén embertől.* Ennek a kéziratnak két verzióját találtam meg, külön tanulmányban mutatom be őket. A német fordítás alapjául szolgáló sok kiadást megért, rendkívül népszerű angol szöveg: William SHERLOCK, *A Preservative against Popery. Being some plain directions to unlearned Protestants how to dispute with Romish Priests* (London: 1688).

30 Ebben a kontextusban is kiemelt jelentőséggel bír ez a szövegkiadás: *Brázovai feljegyzések/Însemnări din Breazova*, kiad. LUFFY Katalin (Kolozsvár: Erdélyi Múzeum-Egyesület, 2019).

a *világi* befogadóknak vagy közvetítőknak. A recepció főszereplője par excellence a teológiai stúdiómot folytató peregrinus, azaz a teológiai eszmék transzferének kizárólagos kora újkori módja a kellő teológiai felkészültséggel bíró egyházi értelmiségi, aki aztán többnyire az egyház kötelekeiben is marad. Ha ez tartható is a reformáció első 150 évében, a 17. század végén és a 18. század elején a világi értelmiség, akár peregrinusi szerepkörben is, érdemben járulhatott hozzá akár egy másfajta recepcióhoz is; ez utóbbi érdembeli kutatása még várat magára. Elég itt csak arra gondolni, hogy a Bethlenek által alapított és támogatott székelyudvarhelyi református gimnáziumban a teológiai oktatás azt az Amesius-féle vonalat vitte tovább, amelyet Bethlen Miklós is elfogadott és bizonyosan jónak látott. Aligha véletlen, hogy az ott tanult diákok közül egyről biztosra tudjuk, hogy a kancellárhoz hasonlóan nagyra tartotta Amesius-t, saját bevallása szerint olyannyira, hogy a koporsójába is magával vitte volna Amesius-kötetét, ha lett volna ott mód az olvasásra. A diák neve Cserei Mihály, akinek puritánus kegyessége, nem túlzás állítani, Bethlen Miklós révén is az udvarhelyi tanulmányok tapasztalatából táplálkozott. Mind Bethlen Miklós, mind pedig Cserei Mihály a kálvinista egyház kötelekein kívül és attól függetlenül gyakorolták puritánus devóciójukat, így a kálvinista reformáció történeti kontextusában végbement recepció sajnálatos módon ignorált fontos *világi* szereplői.

Összegezve tehát a munkacsoport historiográfiai irányultságú kutatásai és rendezvényei révén azt célozza meg, hogy a domináns módszertani invenciók reflektálása és esetleges alkalmazása által az elsősorban recepciótörténetként elgondolt magyar reformáció kutatását és értelmezését gazdagítsa. Ily módon jó esély nyílhat arra, hogy a centrum vs. periféria problémás örökségét³¹ a megfelelő komparatív érvek birtokában oly módon árnyaljuk, hogy a magyar reformáció *saját* története a maga komplexitásában megjelenítve kapjon kellő figyelmet, és értelemszerűen több legyen, mint valami centrálisaként elgondoltnak az átvétele vagy követése, azaz csupán perifériális realizációja.

II. 2. 2. Egyház- és társadalomtörténeti, illetve irodalomtörténeti perspektíva

A *hosszú reformáció* koncepciójának a fenti diszciplínákra való alkalmazása azokat a munkákat jelöli, amelyeket elsősorban a kutatócsoport történészei és egyháztörténészei végeznek, és amelyek mind a négy felekezet 1500 és 1800 közötti társadalomtörténetéhez kapcsolódnak oly módon, hogy lefedik mind Erdélyt, mind pedig a Magyar Királyságot.³² (Az irodalomtörténet-írás számára kijelölt speciális kutatási területről a

31 A kérdés módszertani tárgyalásához megfontolandó Burke felfogása a decentralizálódó reneszánszról (decentred Renaissance): Peter BURKE, *The European Renaissance: Centres and Peripheries* (Oxford: Blackwell, 1998) 3–5.

32 CSEPREGI Zoltán, *Evangelikus lelkészek Magyarországon (ELEM: Proszopográfiai rész, A reformáció kezdetétől a zsolnai zsinatig (1610) I/3. S-Z*, (Budapest: MEDit, 2016); CSEPREGI Zoltán, *Evangelikus lelkészek Magyarországon (ELEM). Proszopográfiai rész II. A zsolnai zsinattól (1610) a pozsonyi országgyűlésig (1681). II/1. Nyugat-Magyarország (a dunántúli, a bajmóci és a felső dunamelléki egyházkerület)* (Budapest: MEDit, 2018); GUITMAN Barnabás, „A Sáros vármegyei reformáció protestáns emlékezetének rétegei”, in *A reformáció emlékezete: Protestáns és katolikus értelmezések a 16–18. században*, szerk. SZÁRAZ Orsolya, FAZAKAS

későbbiekben lesz szó.) Külön figyelmet kapnak azok a tematikus fókuszok, amelyek a románok reformációjához vagy az örmények katolizációjához³³ szolgáltatnak újdonságokat. Hasonlóképpen kiemelt jelentőséget kap a katolikus kései konfesszionalizáció társadalomtörténete, amely nem a perzekúció történeti kontextusára hagyatkozik, hanem a katolikus restauráció folyamatának a fejezeteit jeleníti meg. A felszabadult egykori hódoltsági területek katolikus újjászerveződése nem feltétlenül és nem mindig konfliktuálisan ment végbe, az (újra)települt lakosság felekezeti hovatartozása néha egyszerűen megkövetelte a katolikus egyházi struktúra kialakítását vagy újjászervezését. Ez épp annyira szerves része a hosszú reformáció egyháztörténetének, mint a protestáns felekezetek ellenében vagy ezek rovására militáns módon elért katolikus restauráció.

Ezek a kutatások tehát mind a négy felekezet és mind a két nagy régió vonatkozásában azokat a forráskiadásokat és újszerű értelmezéseket végzik el, amelyeket a hosszú reformáció 300 éves időkeretének alkalmazása következtében létrejövő, módszertani értelemben vett *léptékváltás* tesz lehetővé. Ugyanis a konfesszionalizáció felől vagy legalábbis ennek kontextusában elgondolt és megjelenített társadalmi és kulturális folyamatok gyakran érthetőbbé válnak, sőt ábrázolásuk is megbízhatóbb, ha egy 300 éves időintervallumban jelenítjük meg őket. Közös tanulsága mind a négy felekezet és mind a két régió reformációtörténetének, hogy számos társadalmi és kulturális folyamat, az új egyházi struktúrák kialakulásától a felekezeti identitás markáns letisztulásáig, nem zárul le, nem megy végbe a 17. század alatt. Azáltal, hogy a *hosszú reformáció* a 18. század egy részét, sőt akár teljes egészét betagozza ezeknek az átalakulási folyamatoknak a megjelenítésébe, módszertani és historiográfiai szempontból jelentős változást hoz, hiszen a töredezett vagy csonkolt átalakulás- és recepciófolyamatot végre *teljes egészében*, korábban nem érzékelhető makro- és mikroszintjeivel együtt teszi átláthatóvá és jobban tanulmányozhatóvá. Egy olyanfajta *hosszú időtartam*³⁴ korrekciós hatása érvényesül, amely nemcsak a léptékváltás indokoltságát igazolja, hanem megmutatja azt is, hogy a magyar reformációk története, mind a négy felekezet esetében, egy, a nyugat-európai korszakok és folyamatok kronológiájához és idejéhez képest gyakran eltérő tehát *saját(os)* időtartam alapján ment végbe. E reformációs folyamatok, a recepció és átalakulások, illetve restaurációk történései, nemcsak eltérő kulturális és földrajzi térben, hanem más időben és ütemben kezdődtek el és mentek végbe.

Az egyház- és irodalomtörténet-írás számára fontos kihívásnak ígérkezik a vallásos perzekúció tapasztalatának a megfelelő értékelése. Külön jelentőséggel bír a perzekú-

Gergely Tamás és IMRE Mihály, 208–216 (Debrecen: Debreceni Egyetemi Kiadó, 2018); Edit SZEGEDI, „Calvinism in Early Modern East Central Europe (1550–1650)” in *More than Luther: the Reformation and the Rise of Pluralism in Europe*, eds. Karla BOERSMA and Herman J. SELDERHUIS, 177–194 (Vandenhoeck & Ruprecht, Göttingen, 2019).

33 NAGY Kornél, *Az erdélyi örmények katolizációja (1685–1715)* (Budapest: MTA Bölcsészettudományi Kutatóközpont Történettudományi Intézet, 2012).

34 A francia társadalomtörténet-írásban a Braudel által proponált *longue durée* (hosszú idő/időtartam) fogalmára utalok. Fernand BRAUDEL, „Histoire et Sciences sociales : La longue durée”, *Annales. Economies, sociétés, civilisations* 13 (1958): 725–753.

ciós irodalom soknyelvű és változatos műfajú korpuszának a széleskörű irodalomtörténeti feldolgozása.

Míg az angliai és nyugat-európai reformációk néha szabályos vallásháborúkká váltak, addig a magyar reformáció első 100–150 esztendejéről ez nem mondható el. Következésképp az európai protestáns perzekúciós tapasztalatok és az ezekből kialakuló egyháztörténeti és mártirológiai diskurzusok³⁵ 16. századi magyar recepciója elenyésző, ráadásul sem kézirat, sem nyomtatott formában nem találunk olyan 16. századi beszámolókat, amelyek a magyar reformáció mártírjait, esetleg ezek perzekúciós tapasztalatait jelenítenék meg. Változást csupán a gyászévtized (1671–1681) hoz, amelynek során a protestáns mártirológia evangélikus³⁶ és kálvinista³⁷ diskurzusai látványosan formálódnak meg, azt a történetológiai pozíciót imitálva, amelyet a 16. század folyamán dolgoztak ki a vallásos perzekúciót elszenvedő európai protestánsok. Ez az argumentáció arra a vitatható téziszre alapoz, amely a romlatlan ősegyház és a reformáció töretlen kontinuitását hirdeti, sőt szinte azonosnak tekinti ennek tanúbizonyságot és vértanúságot vállaló mártírjait a kora újkori vallásos perzekúció áldozataival. Ez a látásmód és diskurzus szervesen beépült a magyar reformációtörténet paradigmájába is, így például a Szőnyi Nagy István által megírt első magyar nyelvű mártirológiát magyar és latin, illetve német nyelvű kézirat és publikált egyháztörténeti és mártirológiai beszámolók követték.³⁸

Fontos megértenünk, hogy a perzekúció történeti ténye, tapasztalata, illetve textuális reprezentációja a *kora újkori reformáció* lényegi és primordiális összetevője, amelynek hiányában lehetetlen a reformált identitást hitelt érdemlően megfogalmazni és reprezentálni. A *vera* és *falsa Ecclesia* harcának elbeszélése, és az ebből levezethető üldözöttség tana és történeti tapasztalata nélkülözhetetlen volt a kora újkori protestáns

35 Johannes FOXIUS, *Commentarii rerum in Ecclesiâ gestarum [...]* (Basileae: 1554); John FOXE, *Actes and Monuments* (London: 1563); RABUS Ludwig, *Historien Der heyligen außewölten Gottes Zeügen, Bekennern und Martyrern, so in angehender ersten Kirchen Altes und Neüwes Testaments zu ieder zeyt gewesen seind [...]* (Strassbourg: 1552); Jean CRESPIN, *Recueil de plvsievsr personnes qui ont constamment enduré la mort pour le Nom de nostre Seigneur Iesus Christ, depuis Iean Hus iusques á ceste annee presente* MDLIII, Geneva:1554; Simon GOULART, *Histoire des Martyrs Persecvtez et mis a Mort pour la verité de l'Evangile, depuis le temps des Apostre iusque a l'an 1574. Comprise en dix livres. Avex deux indices (Noms des Martyrs)* (Geneve: 1582). A korpusz irodalomtörténeti értékeléséhez lásd: TÓTH, „Kálvinizmus és politikai önreprezentáció...”, 11–18.

36 Zsombor TÓTH, „Persecutio decennalis (1671–1681): The Lutheran Contribution to the Emergence of a Protestant Martyrology in Early Modern Hungarian Culture: The Case of Georgius Lani”, in *Luther in Calvinism: Image and Reception of Martin Luther in the History and Theology of Calvinism*, ed. Herman SELDERHUIS, 335–353 (Göttingen: Vandenhoeck und Ruprecht, 2017).

37 Zsombor TÓTH, „Calvinian Anthropology and the Early Modern Hungarian Devotion: The Case of István Nagy Szőnyi, the First Hungarian Martyrologist”, in *Anthropological Reformations – Anthropology in the Era of Reformation*, eds. Anne EUSTERSCHULTE, Hannah WÄLZHOLZ, 415–428 (Vandenhoeck & Ruprecht, Göttingen, 2015).

38 Csorba Dávid eredményes forrásfeltáró munkát végez már jó ideje e téren: CSORBA Dávid, „Svájci források a magyarországi gályarabok történetének kutatásához”, in *Mártírium és emlékezet: Protestáns és katolikus narratívák a 15–19. században*, szerk. FAZAKAS Gergely Tamás, IMRE Mihály és SZÁRAZ Orsolya, 166–178 (Debrecen: Debreceni Egyetemi Kiadó, 2015).

identitás megalkotásában. A gyászévtized tragikus és erőszakos eseményei és ennek szöveg hagyománya egy alapvető argumentummal, az üldözöttség és mártíromság vagy tanúságtétel most már bizonyítható és hitelt érdemlő tényeivel egészítik ki és teszik teljessé a magyar reformáció történet nagyelbeszélését. Csupán ennek kontextusában értelmezhető, hogy Erdélyben, ahol korántsem érvényesült a perzekúció olyan intenzitással mint például Felső-Magyarországon, a mártírológiai témájú szövegek és nyomtatványok iránti érdeklődés megnő a gyászévtized alatt, sőt a mártír-identitás az erdélyi protestáns főúri reprezentáció és identitás-artikuláció szerves részévé válik, elég itt Bethlen Miklóstra gondolni. Hasonlóképpen, a vallásos perzekúcióval össze nem függő exilium és börtön-tapasztalatok megjelenítésében, azaz ego-dokumentumokban rögzített újraelbeszélésében és értelmezésében mártírium motívumként gyakran jelen van a tanúságtévő szenvedés. A magyarországi perzekúciós tapasztalatok kéziratos és nyomtatott korpuszának disszeminációján kívül az is látványos, ahogy korábbi, a Habsburg-területeken végbement perzekúciós események (1620 utáni csehországi perzekúció) reaktualizálódnak, vagy ahogy a 16. századi vallásos konfliktusok kanonizált epizódjai (pl. Szent Bertalan éj története) 18. századi kéziratos magyar szövegverziókban terjednek.³⁹ Ugyancsak a gyászévtized utóhatásának tudható be az is, hogy a latin nyelvű protestáns egyháztörténetek mellett, ezek részleges kompilálása vagy fordítása egy magyar nyelvű kéziratos korpusz meglétét igazolja. Különösen beszédes példája ennek Bod Péter latin nyelvű egyháztörténete (*Historia Hungarorum Ecclesiastica*), amelyet L. W. E. Rauwenhoff csak 1888-ban adott ki,⁴⁰ de ezt a kiadást megelőzően a latin kéziratnak, illetve magyar fordításának számos másolati verziója keringett, amint a fennmaradt példányok igazolják.⁴¹ A 17–18. század során azt látjuk, hogy a publikált latin nyelvű egyháztörténeti munkák mellett egyelőre kéziratos, de megjelennek magyar nyelvűek is, illetve a mártírológiát és tanúságtévő szenvedést idéző protestáns, sőt kálvinista biográfia is előtérbe kerül.⁴² Beregszászi István, a gályarabságot túlélő mártír leszármazottja, az egyik legelső, kéziratos maradt, máig ismeretlen magyar nyelvű egyháztörténetet írta meg 1731-ben, a következő címmel: *A tanúbizonyságot tevő*

39 Oláh Róbert tanulmányával egybekötött szöveggözlése egy olyan 18. századi kéziratot mutat be, amely Pap József fordításában magyarul örökítette meg Gaspard de Coligny (1519–1572) admirális mártíromságát a Szent Bertalan-éj eseményeinek történeti kontextusában. Vö. OLÁH Róbert, „A Parisi lakodalom (1572): Egy 18. századi elbeszélés a Szent Bertalan-éjről”, *Studia Litteraria* 51 (2012): 232–258. Ennek a látványosan népszerű, de Jacobus Augustus Thuanusra visszamenő elbeszélése, különös aktualitással telítődött a 18. században, hiszen az Oláh Róbert által bemutatott szövegtől némiképp eltérő újabb 18. századi kéziratos változatot találtam meg, melynek címe: *Frantzia Országban leg elsőben-is Páris Várossában 1572 Esztendőben fel áll-ttatott Hugonották vagy Reformátusok mézár székeinek igen rövid le írása mellyis iratott 1772 Esztendőben*.

40 A kérdés érdemi tárgyalásához lásd BUZOGÁNY Dezső, „Bod Péter egyháztörténeti kéziratának viszonyosságai”, *Studia Doctorum Theologiae Protestantis* 2 (2011): 401–407.

41 Enyedi és kolozsvári kutatásaim során magam is kézbe vettem a Buzogány Dezső által említett kéziratokat.

42 Huszti János 1758-ban fordította magyarra Theodor de Béze latin nyelvű Kálvin-életrajzát. A mind ez idáig ismeretlen kéziratot ezelőtt 2 évvel találtam meg, kiadása e projekt keretében valósult meg: HUSZTI László, *Calvinus János élete*, kiad. TÓTH Zsombor, ReTextum (Budapest: Reciti, 2019).

közönséges Anyaszentegyháznak sommás szent *Históriája*.⁴³ A tény, hogy egyfajta „láthatatlan hagyományként” érzékelhető csupán ez a korpusz, mivel kéziratos töredékekben maradt fenn és továbbra is lappanganak feltáratlan szövegek, speciális módszertani kompetenciákat és további kitartó keresést igényel. Az már most és csupán ennyi szövegből is látható, hogy ezek a kéziratos szövegek, számos okból, a cenzúrától kezdve a pénziánnyal bezárólag,⁴⁴ kéziratos használatra és disszeminációra voltak ítélve, sőt természetes létmódjuk egy olyan fajta kéziratos irodalmi nyilvánosság volt, amelyet csak most kezd megérteni és feltárni az irodalomtörténet-írás.⁴⁵ A reformációtörténet-írás rendkívül értékes korpusza ez a kéziratos és részben talán még lappangó szöveg-hagyomány, amelynek érdemi kutatásához és értékeléséhez az irodalomtörténészek speciális hozzájárulása szükséges. A reformációtörténet egyház- és társadalomtörténeti kutatásainak kontextusában ez speciálisan irodalomtörténeti feladatnak bizonyul. (Ennek az irodalomtörténeti munkának a medialitáshoz kapcsolódó partikuláris vonatkozásairól a következő alfejezetben szólok.)

A gyászévtized és a türelmi rendelet (1781. október 25.), illetve az 1790/1791-es országgyűlés közötti korszak egy olyan reformációtörténeti folyamat szerves része, amelynek során a korábban az országgyűlésen elfogadott, törvénnyel megerősített vallásszabadságot, noha elvesztik a protestáns rendek, sok szenvedés és perzekúció elszenvadásának árán végül mégis visszaszerzik. Hiszen egy olyan folyamat kezdődik el, amelynek során a protestáns fél a 18. században a vallásszabadság visszanyerése érdekében az 1681-es és 1687-es országgyűlések törvénycikkei ellenében a bécsi (1606) és a linzi (1645) béke által garantált protestáns vallásszabadságot követeli. Ez által és ily módon is indokolt a hosszú reformáció korszakalakzata. Arról nem is beszélve, hogy a III. Károly és Mária Terézia gyakran diszkriminatív valláspolitikája miatt *vértelen ellenreformációként* elnevezett 1711 és 1780 közötti periódus is, véleményem szerint, a gyászévtized protestáns mártírológiai hagyományából ered. A vértelen ellenreformáció fogalmának teológiai háttere a vallásos perzekúciót megjelenítő teológiai diskurzusból vezethető le; a vértelen (*incruenta*) perzekúció/mártíromság tanával lehetett összefüggésben.

A gyászévtized hatása, láthattuk, sokszoros. Részint disszeminálja a perzekúciós események reprezentációjának és történetológiai értelmezésének szöveges korpuszát oda is, ahol nem volt vallásüldözés, részint pedig időben is kiterjeszti a perzekúciónak a politikai következményeit és hatását a 18. század végéig.

43 A kéziratot Erdélyben találtam meg, érdemi bemutatását egy soron következő tanulmányban végzem el.

44 Bod Péter 1756-ban befejezett, de 1888-ig kéziratban maradt egyháztörténetének sorsa klasszikus példája ennek a jelenségnek. (Vö. BUZOGÁNY, „Bod Péter egyháztörténeti...”, 403.) Az unitárius egyháztörténet-írás is hasonló sorsra jutott, a Kénosi Tözsér János és Úzoni Fosztó István egyháztörténete bár a 18. században készült, csak 2002-ben kezdődött el a kiadása. A latin nyelven írt egyháztörténet magyar fordításának kötetei is csupán 2005-el kezdődően jelentek meg. Vö. *Unitario-ecclesiastica historia Transylvanica I–II.*, szerk. KÁLDOS János et al. (Budapest: Balassi Kiadó, 2002).

45 A kéziratos nyilvánosság fogalmához lásd: TÓTH Zsombor, „Kéziratos nyilvánosság a kora újkori magyar nyelvű íráshasználatban: medialitás és kulturális másság. Módszertani megfontolások”, *Irodalomtörténeti Közlemények* 119 (2015): 625–650.

Annak érdekében viszont, hogy a protestáns fókusz egyoldalúságát ellensúlyozzuk, a katolikus kora újkori hagiográfia,⁴⁶ vitairat-irodalom és biográfia fejleményeit és irodalmi természetét is értékeljük. Ezáltal pedig felnyílik egy újabb speciális irodalomtörténeti kutatási távlat, nevezetesen a *biográfia* tanulmányozása, amelynek komplex értelmezéséhez nemcsak az antikvitás, középkor és reneszánsz humanizmus által szolgáltatott előzményeket lehet integrálni, hanem hozzáadható a *hosszú reformáció* egyszerre felekezeti és transzkonfesszionális én-reprezentációs hagyománya is.

II. 2. 3 Mediális perspektíva

A *hosszú reformáció* kutatása elkerülhetetlenül a kora újkori médiumok és azok egymásra gyakorolt komplex kölcsönhatásainak mediális szempontú értelmezését is implikálja. A kora újkori kéziratos irodalmi nyilvánosság működésének a megértéséhez a *hosszú időtartam* újszerű szempontokat tud hozzáadni, hiszen láthatóvá válik, hogy a kéziratos írás-használati kultúra (*manuscript culture*) milyen középkori és reneszánsz kori tradíciókból⁴⁷ jut el azokhoz a 18–19. századi írás-használati állapotokhoz, amelyek során az olcsón és gyorsan előállítható nyomtatott szöveg részint különvállik, részint pedig elkezd kiiszorítani a kéziratos szövegeket. Az 1500–1800 közötti periódusban a három médium (hangzó szöveg, írott szöveg, nyomtatott szöveg) komplex viszonya gyakran konfesszionális előfeltételek és használati modalitások alapján szerveződik, így a *médiumok reformációja* a *szövegprodukción* és *-használat* írásantropológiai történetét a reformációk, sőt a konfesszionalizációk folyamataihoz kapcsolja szervesen. E szerteágazó folyamat alfabetizációs, írás- és olvasástörténeti, továbbá könyv- és nyomdatörténeti dimenziókat is magába foglal, amelyeknek az együttes vizsgálata lehetővé teszi a *hosszú reformáció* ideje alatt kialakuló kéziratos írás-használat és irodalmi nyilvánosság működésének megértését. Ennek a kéziratos írás-használati kultúrának (*manuscript culture*) a feltárásához két meghatározó, de egymást néha keresztező vetületre kell koncentrálni a kutatás során, a *kézirat-produkcióra* (*production of manuscripts*) és a *kéziratok forgalmazására* (*circulation of manuscripts*).

A kéziratok produkcióját sajátosan bonyolítja a *reprodukció*, azaz a másolás aktusa, sőt ennek gyakran kompilálással, esetleg fordítással egybekötött változatai, amelyek a *szereplés* és a *szövegeredetiség* felfogását és használatát a mai irodalomtudományi felfogásához mértén alapvetően másként artikulálják a kora újkorban. A másoló gyakran maga is szerző a kora újkori írás-használati kultúrában. A nemzetközi kutatás megkülönbözteti a *scribe* és a *scrivener* fogalmát, illetve szerepkörét;⁴⁸ az előbbi nemcsak má-

46 Ígéretesen illeszkednek ebbe a perspektívába a Gábor Csilla és köréje felépült doktori iskola kutatásai: GÁBOR Csilla, *Laus et Polemia: Magasztalás és vetekedés a közép és kora újkori szövegtípusokban* (Debrecen–Kolozsvár: Egyetemi Kiadó–Bolyai Társaság, 2015); GÁBOR Csilla, „Religious Polemics in Late Sixteenth Century Hungary: Reconstruction and Interpretation”, in *More than Luther: the Reformation and the Rise of Pluralism in Europe*, eds. Karla BOERSMA és Herman J. SELDERHUIS, 177–194 (Göttingen: Vandenhoeck & Ruprecht, 2019).

47 A kérdéskör érdemi méltatásához lásd: Brian RICHARDSON, *Manuscript Culture in Renaissance Italy* (Cambridge: Cambridge University Press, 2009).

48 Peter BEAL, *In Praise of Scribes: Manuscripts and their Makers in Seventeenth-Century England* (Oxford: Clarendon Press, 1998), 2–3.

soló, hanem *írástudó*, saját szövegeket is produkáló, ezeket értelmező, fordító, nemcsak megbízható másolatokat létrehozó „értelmiségi” íráshasználó, míg ez utóbbi sokkal inkább *tollnok*, professzionális másoló, akár a jegyzői munkakört is részben ellátó képzett *írnok*. A magyar kutatásban nem történt meg ezeknek a szerepköröknek a reflektált elválasztása,⁴⁹ a másoló személye, amennyiben ismert, csupán egy adat a kézirat történet hagyományos textológiai leírásában.

Az sem lényegtelen, hogy a (késő) középkor megbecsült másolóihoz képest a kora újkori másolók többnyire elmarasztaló kontextusban kerülnek említésre, hiszen szerepük főként arra redukálódik, hogy a kézirat hagyományt megbontják, továbbá szövegkontaminációt okoznak, és végül textológiai szempontból kifogásolható nyomtatott kiadások szolgálatos bűnbakjai. Sokszorosan igazságtalan ez a megközelítés, amelyet leginkább az cáfol, hogy számos nyomtatásban soha meg nem jelent szövegünk kizárólag *kézírtos másolatban* maradt csupán fenn. Az *írásaktus mikrotörténete* egy másik olyan kutatási perspektíva, amely számos újdonságot ígér, hiszen a kora újkori kéziratok esetében több kéz, több szerző és/vagy másoló akár együttes munkája következteben megy végbe a szövegprodukción. Kora újkori levelek esetében látványosan megmutatkozik az, ahogy a levelet szignáló személy néha csak megcímzi, vagy elkezd, esetleg lezárja és aláírja a levelet, míg a szöveg érdemi részét egy vagy több *másik kéz* végzi el.⁵⁰ Noha az íratásnak, diktálásnak vagy másoltatásnak számos oka és magyarázata lehet, a szinte kiolvashatatlan, magyarul *csúnya kézírás*, az írásképek kutatásának egyik jelentős és látványos területe. Ugyanis a jellegzetes írásképek a szövegnek olyan társadalomtörténetileg⁵¹ és írásantropológiailag⁵² feltárható, másként

49 A *scriba* típusú másolónak felelne meg például a Bethlen Miklós szövegeit másolatban megőrző Cserei Mihály, Bod Péter vagy az ezeket másolás után kiadásra előkészítő Benkő József. A *scrivener* típusú íráshasználónak felelne meg a Benkő József *Erdélyi Históriás Szekrény* elnevezésű történeti forráskiadás korpuszába bedolgozó két névtelen másoló, vagy a Bethlen Miklós élettörténetét 1805-ben lemásoló szintén névtelen tollnok, aki a munkájáért „hatvanhét német forintokat és negyven krajtzárt” kapott. Vö. „G. B. Bethlen Miklos Elete,” [1805-ös másolat], 364 f., Budapest, OSZK Kt, Fol. Hung. 2082.

50 Az ún. *masterhand* problémája ez, amelynek számos kora újkori példáját látjuk, főként olyan borzalmas kézírású főurak esetében, mint Teleki Mihály és Apor István, beleértve egy sor főnemesi feleséget is. Például Bethlen Józsefné Kemény Krisztinát, aki az anyai féltő szeretettel átfűtött sorait írakkal íratta Kolozsváron tanuló Bethlen Gergely fiához: MOL–OL, P.1955 4. csomó, *Bethlen Gergely iratai és levelezése*, 22/b tétel, 28–57. Az anya szerzőségét többnyire a nem mindig sajátkezű aláírás jelzi: Árva Kemény Cristina.

51 Klasszikusnak számító esettanulmány, amely George Talbot artritisztől sújtott beteg kezével írott, nehezen olvasható leveleinek a társadalomtörténeti jelentőségét járja körül. A *manu propria* jelleget, a félreismerhetetlen csúnya írásképek oly sajátos módon felerősítette, hogy egyfajta hatalmi befolyást is kölcsönzött neki. A levelekben megfogalmazott kérés, netán parancs a személyes jelenlétet oly markánsan és tisztelettel parancsolóan jelenítette meg az írásképen keresztül, hogy a kérés megtagadni, vagy a parancsot ignorálni szinte lehetetlen volt. Lásd Graham WILLIAMS, „»My evil favoured writing«: Uglyography, Disease, and the Epistolary Networks of George Talbot, Sixth Earl of Shrewsbury”, *Huntington Library Quarterly* 79 (2016): 387–409. A kora újkori írásképek tárgyalásához lásd még: Ann DOOLEY, „What lies beneath: the Weary Scribal Hand of Bodleian Library, Ms. Laud. Misc. 615”, in James WILLOUGHBY and Jeremy CATTO, *Books and Bookmen in Early Modern Britain: Essays Presented to James P. Carley*, 238–260 (Toronto: Pontifical Institute of Medieval Studies, 2018).

52 Lara Crowley John Donne kéziratairól írt monográfiájában egy olyan komplex módszertant javasol, amely a kézirat számos materiális jellemzőinek, köztük az írásképeknek az alapos feltárását célozza meg, annak érdekében, hogy a szöveghasználat mikrotörténetét rekonstruálhassa. Ennek ismeretében a

rejtett dimenzióit hordozza, amely a szöveg valós jelentését, létrejöttének történeti intencióit exponálhatja, arról nem is beszélve, hogy a (valós) szerzőség egyik legerősebb kritériuma. Láttuk tehát, hogy a kéziratprodukciónak az írásaktus mikrotörténete felől nézve egy sor olyan további kérdésfelvetés (kezek, íráskép) kontextualizálja, amely teljesen indokolttá teszi a *kézíratos publikáció* fogalmát,⁵³ jelezve ezáltal, hogy a kora újkori kézíratos szövegek létmódja és célja nem feltételezi a nyomtatott nyilvánosságban való megjelenítést, tehát a feltétlen *nyomtatott* publikálást. Ennek fényében aligha szorul bizonyításra, hogy a szerzőség fogalmának kritériumai is rendkívül képlékenyek, hiszen a kézíratos szöveg elsősorban egy nyílt médium. A kora újkori kézirat szövegének sajátos *fluiditása* alapvetően azt a speciális instabilitást jelöli, amely a használat révén a kézirat szövegét állandóan átalakítja, újraértelmezi, illetve felülírja.⁵⁴ Ennek pedig egyenes következménye, hogy a nyomtatott verzióban megtestesülő *végző szöveg* mítosza helyett a variánsokra és ezek minél szélesebb körű felgyűjtésére kell koncentrálni, hiszen ebből érthető meg a szöveghasználat, illetve a használattal együtt járó *szövegformalmazás*.

A kéziratok terjedésének leggyakoribb formája a kézíratos másolatok ismételt produkciója volt. A *hosszú reformáció* alatt annak a történeti folyamatnak lehetünk a tanúi, amelynek során egy partikuláris irodalmi kézíratos nyilvánosság épül ki. Ez magába foglalja az egyes szövegek alkalmi reduplikációját, vagy a projektszerűen megszerzett és nyomtatott szöveget eredményező erőfeszítéseket is, akár a jezsuita forráskiadásra gondolunk, akár Benkő József szövegkiadási próbálkozásaira,⁵⁵ beleértve az erdélyi Kéziratkiadó Társaság felállítását.⁵⁶ Ezek a térben és időben eléggé szétszórt egyéni vagy csoportos próbálkozások egy dologban azonosak: kéziratokkal és ezek másolataival dolgoznak, továbbá egy olyan kora újkori kézíratos íráshasználati kultúrának a szerves részei, amelyhez ők maguk is érdemben járultak hozzá. A *hosszú reformáció* kutatása felől egyaránt fontos annak tudatosítása, hogy ez a kézíratos íráshasználati kultúra létezett, és további lappangó szövegeket tartogat(hat) még számunkra, illetve fontos működésének a fenti szempontok, tehát a *szövegek produkciója és formalmazása* felől történő vizsgálata. Ezen felismerésekből kiindulva a kutatócsoport egy olyan új pro-

szövegvariánsok beazonosítása és keletkezéstörténete is átláthatóbbá válhat. Lásd Lara M. CROWLEY, *Manuscript Matters: Reading John Donne's Poetry and Prose in Early Modern England* (Oxford: Oxford University Press, 2018), 30–36. Crowley könyve, a címében jelzett szójátékkal is visszaulat Goldberg művére, amely a kézírás sajátos, az irodalomtörténeti és textológiai paradigmán túlmutató filozófiai dimenzióit is reflektálja: Jonathan GOLDBERG, *Writing Matter: from the Hands of the English Renaissance* (Stanford: Stanford University Press, 1990).

53 A kézíratos publikáció fogalmához lásd Harold LOVE, *The Culture and Commerce of Texts: Scribal Publication in Seventeenth-Century England* (Amherst: University of Massachusetts Press, 1998). Kora újkori magyar applikációihoz lásd TÓTH Zsombor, „Bethlen Miklós élettörténetének használata a kézíratos kultúrában, 1710–1858/60: Vázlat egy folyamatban lévő kutatás tanulságairól”, *Irodalomtörténeti Közlemények* 120 (2016): 279–298, 293.

54 A nemzetközi szakirodalomban a használat révén ható sajátos létmódot a *fluidity, openness, instability* fogalmakkal adják vissza. Vö. BEAL, „In Praise of...”, 25.

55 Benkő József *Erdélyi Históriai szekrény* elnevezésű hatalmas szövegkiadási vállalkozására utalok. Ennek jelentőségéről: TÓTH, „Kézíratos nyilvánosság...”, 636–638.

56 A kérdéskorról érdemben lásd: DÁVID Péter, „Itt van a' legvégső óltára Pallásnak”: Az Erdélyi Kéziratkiadó Társaság és az Erdélyi Magyar Nyelvmívelő Társaság története (Kolozsvár: EME, 2013).

jektet indít el, amely a kora újkori kéziratlerjesztést és forgalmazást értelmezi a *hosszú reformáció konfesszionális írásbeliségének*⁵⁷ a kontextusában. Egy olyan adatbázisba rendezett feltáró- és gyűjtőmunka veszi kezdetét, amelynek során a kéziratban maradt másolatok korpuszát tekintjük át, illetve a másolók személyét és számát tisztázzuk. Az így rögzített adatok a kora újkori másolatok adott régióhoz kapcsolódó fennmaradt korpuszát teszik láthatóvá, illetve a másolók csoportjával vagy egyes individuumaival kapcsolatosan tesznek lehetővé további társadalomtörténeti és mediális mikroszintű kutatásokat. A kora újkori irodalom működésének egy olyan belső nézete tárul majd fel, amely végre felválthatná a 19. századi viszonyokból építkező, ahistorikus és utólagosan visszaprojektált intézményes kereteket, amelyek valójában nem léteztek, de az irodalomtörténeti szakmai imagináció folyton rávetítette a kora újkori íráshasználati kultúrára. Azokra a jelenségekre utalok, amikor modern irodalmi intézmények működését imitáló kora újkori költői köröket és irodalmi csoportosulásokat vizionálunk egy premodern és csekély számú írástudó elit esetében, amely a professzionalizációt nélkülöző és akadémiai szintű szervezettséget mutató valós intézményrendszeri támogatás nélkül produkált, forgalmazott és használt szövegeket.

A partikuláris konfesszionális műveltség- és irodalmi hagyományrétegek öröklődése és egymás közötti interakciója az inter- és szuprakonfesszionális jelenségét⁵⁸ dimenzionálja újra a kéziratosság és a kézirat másolatok forgalmazásának tanulmányozása révén. Szintén további újdonságokat hoz a családon és több generáción belül érvényesülő konfesszionális alapokon fogant szöveghasználat kutatása, hiszen gyakran a családi kegyességgyakorlás rejtett eseteire derülhet fény. Az egyes kézirat szövegek szerzői nem minden esetben utalnak a követett családi mintára, bár az aligha lehet egybeesés, hogy az élettörténetét megíró és imádságoskönyvet készítő Bethlen Miklós unokája, Bethlen Elek is szintén írt imádságoskönyvet.⁵⁹ A főúri családon belül olvasott vagy másolt/másoltatott, esetleg megörökölt szövegek mozgása egyszerre mutatná meg a reformáció mint recepciótörténeti folyamat eddig feltáratlan világi epizódjait és alulnézeteit, miközben a korszak „irodalmi életének” is egy valószerűbb láttatását tenné lehetővé.⁶⁰

57 A konfesszionális írásbeliségnek a kálvinista devocionális hagyományban való betagozódásának vizsgálatához lásd: Tom WEBSTER, „Writing to Redundancy: Approaches to Spiritual Journals and Early Modern Spirituality”, *The Historical Journal* 39 (1996): 33–56. A hazai kutatás olvasástörténeti perspektívája felől: FAZAKAS Gergely, „Pásztázó könyvolvasás és kegyességgyakorlás: A *Praxis pietatis* margószövegeiről és egy tágabb kutatás lehetőségeiről”, in *Nyelv, lelkiség s regionalitás a közép- és kora újkorban*, szerk. GÁBOR Csilla, 146–168 (Kolozsvár: Egyetemi Műhely Kiadó–Bolyai Társaság, 2013); TASI Réka, „Usus, non lectio...”, *Irodalomtörténeti Közlemények* 122 (2018): 745–756; illetve TÓTH Zsombor, *A kora újkori könyv antropológiája: Kéziratok irodalmi nyilvánosság Cserei Mihály (1667–1756) íráshasználatában*, Irodalomtörténeti füzetek (Budapest: Reciti, 2017).

58 A jelenség kutatásához lásd: GÁBOR Csilla, „Elmélkedés – interkonfesszionális átjárás – nyelvi program. Három XVII. századi példa”, In: *Religio, retorika, nemzettudat régi irodalmunkban*, szerk. BRISKEY István és OLÁH Szabolcs, Csokonai könyvtár: Bibliotheca studiorum litterarium 384–400 (Debrecen: Kossuth Egyetemi Kiadó, 2004).

59 MOL–OL, P.1955. 2. csomó, 7/a. 2. altétel, *Bethlen Elek imádsága*, 105r–111v (töredék).

60 Jelentős előzmény e kutatási irányhoz: PAPP Kinga, *Tollforgató Kálmokiak: Családi íráshasználat a 17–18. századi Erdélyben* (Kolozsvár: Erdélyi Múzeum-Egyesület, 2015).

Ezek a mediális kutatások a reformációtörténet recepciótörténetként való kutatásának alapvető módszertani kérdésére adhatnak választ. Ugyanis a nyomtatott szövegkorpusznak és publikációs tevékenységnek a kéziratosság és kéziratossá publikálás kontextusában való realizitkusabb újraértékelése egy alfabetizációs perspektívát is felnyit. Vizsgálhatóvá válik a kora újkori írástudás fejlődéstörténete, elterjedésének és hatásának sajátosságai, ezáltal pedig a kéziratossá és nyomtatott források genezisének előtörténete lesz érthetőbb. Magyarán, tanulmányozhatóvá válik a kora újkori alfabetizáció társadalomtörténete, valamilyen mértékben láthatóvá válik, hogy milyen körülmények és feltételek között, de főleg *mikor* jut el az írástudás és íráshasználat a társadalom adott rétegeihez vagy individuumaihoz olyan intenzitással, hogy az egyéni szövegprodukciónak feltételezhető legyen. A recepciótörténetként elgondolt reformációtörténeti nagyelbeszélés számára primordiális jelentőségű azzal tisztában lenni, hogy a recepciótörténetben implikálódó szöveghasználók írástudásuk milyen fokán álltak vagy állhattak adott teológiai tanítás, szövegtípus, esetleg műfaj megjelenésének és recipiálásának pillanatában.

Tekintsünk egy példát: a perkinsi és amesiánus alapokon szerveződő lelkiismeretvizsgálat devocionális gyakorlata, illetve a nyomtatott imádságoskönyvek megjelenése miként függött össze, de legfőképpen *mikor* vezetett akár világi személyek által megírt kéziratossá imakönyvek produkciójához? Kik voltak azok, akik a teológia tanítás asszimilálását *saját szövegprodukciónal* kötötték egybe, illetve teljesítették be? Az ily módon végbemenő recepció esetei, ahol a nyomtatott szöveg formájában érkező teológiai tanítás szövegprodukciónat, esetleg további nyomtatott publikációnat is eredményezett, a kora újkori alfabetizáció milyen társadalomtörténeti sajátosságait tárja fel? *Kik* voltak ezek az írástudók és főként *mikor* kapcsolták egybe a recepciónat a szövegprodukciónal, illetve ez milyen általánosítható trendeket rajzol ki? Nem véletlen, hogy nincsenek a reformáció recepciónat mutató, nagy számban fennmaradt 16. századi kéziratossá imádságoskönyveink, hiszen az egész kora újkori magyar társadalom alfabetizációs szintje ezt *nem tette lehetővé*. Következésképp, noha érvényes kutatási kérdés, hogy a 16. századi átlagember hogyan imádkoz(hat)ott (másként) a reformáció hatására, ennek *kutatására* nincs forrásunk. Elsősorban azért, mert ha még tudatosult is a másként imádkozás módja és magyarázata ebben a 16. századi átlagemberben, nem biztos, hogy írástudó volt, és megfordult a fejében, hogy nem orálisan, hanem írásban rögzítse és performálja imádságát. Mindez azért fontos, mert a *kutathatóság módszertani problémáját* vezeti elő.⁶¹ Sajnos, a reformációtörténet-írás sem mentes az alól a tézis alól, hogy csupán az kutatható érdemben, amire van forrásunk, még akkor, is ha a források hiányát, igaz, ritkán, módszertani invenciókkal valamilyen mértékben és valamilyen érvényességgel

61 Arra a módszertani problémára utalok, amely akkor áll elő, amikor nincs kellő mennyiségű és relevanciájú forrás (*fragmentary sources*) a történeti magyarázat artikulálására. Ilyenkor gyakran úgy hidalgják át ezt a problémát, hogy a töredékes forrásokból, vagy szegényes forrásadottságból kiemelnek vitatható módon olyan vonatkozásokat, amelyeket majd általánosítanak. Így aztán a töredékes, azaz kevés forrás *partikularitásait* általános érvényűvé nyilvánítják, ami elkerülhetetlen anakronizmusokhoz és téves végkonklúziók levonásához vezet. Vö. Miles FAIRBURN, *Social History: Problems, Strategies and Methods* (London: Palgrave MacMillan, 1999), 39–57.

ellensúlyozni tudjuk. A kéziratos irodalmi nyilvánosság valószínű és akár részleges rekonstrukciója tehát olyan alfabetizáció-történeti belátásokat enged meg, amelyek a recepciótörténet *időbeli* és főként diakrón nézetű folyamatjellegét teszik értelmezhetőbbé. Könnyen lehet, hogy a magyar reformációtörténetnek a nyugat-európai trendekhez képest *eltérő időben és tempóban* végbemenő recepciós folyamatai mögött a késő-középkori és kora újkori magyar társadalom eltérő jellegű és másfajta fejlettségi fokot mutató írástudása áll. Valószínű, hogy a magyar kultúrában az általános írástudás, és különösen a magyar nyelvű könyv- és kéziratgyűjtő, azaz kultúrapártoló főúri nők közötti írástudás is csupán a 18. századra éri el azt az elterjedtségi és fejlettségi fokot, amely a nyugat-európaihoz hasonló nagyságrendű recepciót tett lehetővé.

A világi elem meghatározó jelenléte ezekben a recepciós folyamatokban, úgy tűnik, szintén a 18. századra tehető. Kutatásmódszertani szempontból ez nem jelent kevesebbet, minthogy elsősorban a 18. századra éri el az írástudás azt a fejlettségi fokot, hogy olyan forrásadottságok jöhessenek létre, amelyek a korábbihoz képest jóval átfogóbb, azaz *érdemi és feltáró* rálátást engedjenek a magyar reformációt lehetővé tevő recepciótörténeti folyamatokra. Hiszen végre a források szintjén is kibontható ezeknek a vertikuma, érzékelhetővé válnak azok a *világi* szereplők, szövegek, és intézmények, amelyek nem kizárólag a peregrináció intézményes kereteiben járultak hozzá a recepcióhoz. Arról nem is beszélve, hogy a forrásadottságoknak köszönhetően az a bizonyos, az *asszimilált hagyományt* meghatározó *meglévő hagyomány*, vagy a *domidoctus* írástudók jelentősége is alapvetően más fénybe kerül. Ennek bizonyításához és ezáltal a magyar reformációtörténet recepciótörténetként való megértéséhez elkerülhetetlen a *hosszú reformáció* időkeretei között (1500–1800) elvégzendő kéziratosság tanulmányozása, illetve az ebből levezethető alfabetizáció-történeti tanulságok exponálása.

III. Következtetések: mire (nem) jó a hosszú reformáció?

A *hosszú reformáció* fogalma köré felépült projekt nem javasol új *reformáció-meghatározást*, beéri azzal, hogy *módszertani* megállapításokat tesz. A *hosszú reformáció* jelen projekt kereteiben nem kizárólagosan egyháztörténeti kategória, miképpen a *hosszú reformáció* folyamatának tárgyalása és kutatása nem egyháztörténet-írást jelent, következésképp a kutatócsoportnak nem célja a hagyományos értelemben vett *magyar reformációtörténet* megírása, hiszen nem erre lett kitalálva. Ehelyett inkább a reformációt lehetővé tevő *recepciófolyamatok komplex historiográfiai és módszertani* reflektálását, illetve érvényes multidiszciplináris szempontok alapján egy újabb, azaz hosszabb időkeretben való újragondolását és *rekontextualizálását* célozza meg. Ennek a hosszabb időkeretnek (1500–1800) az alkalmazása elsősorban módszertani hozadékot jelent, mégpedig egy *léptékváltást* enged meg, amely a reformáció korának a társadalomtörténetét, különösen az új egyházi berendezkedés és a társadalmi struktúrák alakulástörténetét hitelesebben jeleníti meg, ezek kutathatóságát feljavítva. Amint már utaltam erre, a *hosszabb idő* a korábbi vitatható korszakfelfogás korlátait megszüntetve, az ebből

kifolyólag töredezett, vagy csonkolt átalakulás- és recepciófolyamatokat végre teljes egészében, korábban nem érzékelhető makro- és mikroszintjeikkel együtt teszi átláthatóvá és jobban tanulmányozhatóvá.

Ez a léptékváltás megújíthatja a reformációtörténetnek a recepciófolyamatokra alapozott eszmetörténetét. A *hosszabb időtartam* egy olyan 18. századi, ún. posztreformációs időt ad hozzá a reformációtörténeti folyamathoz, amely a recepciótörténet hagyományosan deskriptív és horizontálisan megjelenített képét vertikális, gyakran mikroszintű recepció-történesekkel, szövegekkel vagy szerzők hozzájárulásával diverzifikálhatja, árnyalhatja, illetve korrigálhatja. Elsősorban alfabetizáció-történeti és mediális természetű újdonság az a hozadék, amelyet a léptékváltás felszabadít, hiszen ez a posztreformációnak tekintett 18. század egy fejlettebb írásbeliséget hoz magával, ami a forrásadottságokat javítja. Ebből kifolyólag, amint azt példákkal is jeleztem, igen jól kamatoztatható egy folytonosan fejlődő, női diskurzusokat is érvényre juttató kora újkori kéziratosság, amely nemcsak kiegészíti szövegeivel a releváns nyomtatott forrásanyagot, hanem bővíti is, hiszen olyan szövegtípusokat is megőrzött, amelyekről korábban nem volt tudomásunk. Ezzel együtt jár, hogy a korábban a kizárólag nyomtatott források felől átgondolt nyelvi és kulturális transzferek történetét és eszmetörténeti kontextusban leírt recepció jelentőségét lappangó vagy felszínre kerülő kéziratok számos ponton felülbírálnak és kiigazítják. Egyszóval a léptékváltás jobb forrásadottságokat és jobb kutathatóságot biztosít.

A *hosszú reformáció* fogalma köré felépült projekt nemcsak összhangban van a nemzetközi kutatás aktuális trendjeivel, hanem termékenyen alakítja is ezeket. 2021-ben a projekt keretében kerül megrendezésre a REFO500 éves nagykonferenciája,⁶² amely a *hosszúreformáció-kutatás* története és historiográfiája meghatározó állomásának ígérkezik. Mindazonáltal, már a következő paradigmaváltásra is figyelünk, aktív részesei akarunk lenni annak a diszciplínatörténeti pillanatnak, amikor is a reformáció-központú koraújkor-kutatást felváltja egy komparatív szempontú, több fókuszú egyidőben érvényesítő megközelítés, amelynek célja az egész kora újkori kereszténység diakrón nézetű értelmezése.

62 11th Annual REFORC Conference (2021): *The Perspective of a Long European Reformation Revisited: Methods, Practices, and Histories*.